

Déri Balázs

Ambrosius: *Deus creator omnium*

Ellentét és egység egy kora keresztény himnuszban — III.

4–5. versszak (13–20. sor)

Déri Balázs zenetudós, klasszikus filológus,
középkorkutató, az ELTE BTK Latin Nyelvi és
Irodalmi Tanszékének vezetője.

„Téged (te) a szív (cordis) legmélyei (ima)
együtt-énekeljenek (concinant), téged (te)

a (messze)hangzó (sonora) hang (vox) együtt-zengjen (concrepet), téged (te) szeressen (diligat) a tiszta (castus) szeretet-szeretlem (amor), téged (te) a józan (sobria) értelem-lélek (mens) imádjon (adoret), hogy (ut) miután (cum) majd bezárta (clausurit) a napot (diem) az éjék (noctium) mély (profunda) homálya (caligo), a hit (fides) sötétséget (tenebras) ne tudjon (nesciat) és (et) az éj (nox) hittel (fide) (újra)fényljk (reluceat).”

Hogy a háromversszaknyi hosszú alárendelő összetett mondat (1–12) a vers első egységét jelenti, nemcsak a mondat lezárulta, hanem a következő strófák gyökeres elkülönözése is jelzi. A 13. sortól kezdve megváltozik a szöveg modalitása: az első rész főmondati kijelentése (*solvimus*, 12) után egyenes buzdító és felszólító, ill. tiltó felületet képeznek a következő strófák főmondatainak coniunctivus hortativusai, a két prohibitivus (*ne sinas*, 21., *nec ... suscit*, 27–28) és az imperativus (*fove*, 32). (Természetesen a célhatározó alárendelő mellékmondatokban előbb is megvolt ez a modalitás, amint itt is az ötödikben az *ut*-os mondatban.) A 4. versszak azonban teljesen elüt a következőktől is: minden sora egy mondat, minden sorban négy szó van, mégpedig egy-egy — cselekvő, kötőmódú folyamatos jelen (pr. impf. coni. act.) alakban álló— igei állítmány, egy-egy tárgy (mindig a *tu* személyes névmás tárgyesete: *te*) és egy-egy kétszavas jelzős szerkezet (mint majd látjuk, a *cordis ima* bár birtokos jelzős szerkezet, lényegében egy megszokottabb minőségjelzős szerkezetet helyettesít, a többi három esetben pedig a jelző valóban minőségjelző). Ami viszont a legfeltűnőbb: minden sor a *te* szóval kezdődik. Azt hiszem, az egész ókori latin költészetben páratlan és voltaképpen igen furcsa versszakkal van dolgunk. Az anafora, vagyis a mondatok vagy mondattagok elején való szóismétlés az ókori retorika elméletében a szóalakzatok (*figurae verborum*) közé sorolt és a gyakorlatban igen sokszor használt stíluseszköz. Prózában találunk akár hatszoros anaforát is (Cicero, in *Catilinam* I,1., *nihil!*), de versben, ráadásul sor elején, négyszer pontosan azonos szóval nemigen hiszem, hogy találkozunk. Maga a túlhalmozás, éppen az istenségre utaló személyes névmás anaforikus ismétlése jól ismert stílusjelenség a latin himnikus formanyelvben. Leghíresebb példája talán Lucretius *De rerum natura* című tankölteménye I. könyve (és ezzel az egész mű) bevezetésének, az ún. Venus-himnusznak egy részlete: „*te, dea, te fugiunt venti, te nubila caeli / adventumque tuum, tibi suavis daedala*

tellus / summittit flores, tibi rident aequora ponti / ...” Itt egy hexameterben háromszoros ismétlés van, majd a személyes névmás dativusa (*tibi*) is ismétlődik, éspedig anaforikusan. (Voltaképp a *tuum* is e névmás egy alakja.)

Ambrus strófája stilisztikai rokonaként említhetjük a már kissé korábban végleges formáját elérő *Te Deum*-ot is.¹ Egyfelől észleljük a római vallási formanyelv bámulatos szívósságát (ne feledjük: milyen komoly szellemi erőket tudott megmozgatni Ambrus ellenfele, Symmachus!), másfelől azt, hogy Ambrus szerint tehát már nem kellett félni a pogány korból örökölt, de emelkedett stílustól, különösen, ha esetleges nemkívánatos mozzanatait (hiszen a pogány vallási nyelv háttere itt a mágikus ismétlés) a bibliai nyelv hasonló jelenségei semlegesíthették. A most említendő költői nyelvi, egyben verstani elem pedig — a héber zsoltárok poétikájával összefüggően — a félsorok grammatikai párhuzamossága s egyben sokszor tartalmi egymásvonatkozása (ismétlésként, ellentétként, kiegészítésként). Nem is nagyon szükséges pontos szövegpárhuzamokat kutatni, elég pl. a 64. zsoltár kezdetére utalni (*Te decet hymnus, Deus, in Sion — et tibi reddetur votum in Hierusalem.*) Így ötvöződik új minőségge Ambrus műhelyében a hagyományos római himnuszstílus és a héber mondat-szerkezet ismétlésein alapuló versfelépítés.

Bár most nem feladatam a Babits-fordítás elemzése, mégis hadd térjek ki rá!

Te légy, kit szívünk mélye áld
és hangunk harsonája zeng,
kit szomjaz minden tiszta vágy
s imád a józan értelem, ...

Nem kíván különösebb bizonyítást, hogy a magyar vers halványnál is halványabb ködképe az eredetinek. Ki tudja mi az oka? Talán az ismétlés mániákus kerülése, a magyar stilisztika kiírthatatlan babonája? A metrika nyúge? Ha nem lehet, hát nem lehet — de állapítsuk meg a súlyos veszteséget! Először is a mondat-szerkezet átalakítása szaporította az igei állítmányokat, másrészt megszüntette vagy legalábbis túl rejtetté változtatta a buzdító modalitást. Harmadsorban az anaforák eltüntetése rómaiatlanná és hébertelenné tette a verset, bedugaszolta felbuzgó stilisztikai forrásait. Nem lehet anaforákkal magyar verset írni? Dehogynem... S különösen az első két sor laposra és harsányra sikeredett. Márpedig a vers halála a közhelyszerűség. A közhely rikítóra mázolósa is. Ám lehet-e, kell-e és hogyan lehet olyan ismétlődő tartalmakat nem közhelyszerűen kifejezni, mint hogy Istent teljes szív(ünk)ből dicsérni kell?

¹ A *Te Deum* első, bevezető részében, mely a „Sanctus”-akklamációt körbevevő, keretes szerkezetű, először a *te — te — tibi — tibi* ismétléseket észleljük, majd a „Sanctus” után a „te gloriosus apostolorum chorus, / te prophetarum laudabilis numerus, / te martyrum candidatus laudat exercitus, / te per orbem terrarum sancta confitetur Ecclesia” az Ambrus himnuszversszakával azonos *te* anaforát mutatja, ráadásul az első két „sor” (vagy félsor) négyzavas is! Nem kölcsönzésről, hanem stílussajátosságról van szó. — A datálásról: Ernst Kähler: *Studien zum Te Deum und zur Geschichte des 24. Psalms in der Alten Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1958. 111–115. (Die Legende vom ambrosianischen-augustinischen Ursprung des Te Deum) 117skk.

Kölcson vehetjük például a zsoltár szavait: „*Cantate Domino — Énekeljetek az Úrnak!*” (Ps 149,1) és „*Confitebor tibi, Domine, in toto corde meo — Hálát adok néked, Uram, teljes szívemből.*” (Ps 9,2) (A kettőből „kijön” a „*te cordis ima concinent*”). Idézhetünk akár szó szerint is — a zsoltáríró sem ihlethiányból ismételt teljes sorokat (így az előző Ps 9,2-et, vö. 110,1; 137,1, kis változtatással: ... *Domine, Deus meus ...* 85,12); a szó szerinti ismétléskor is ott fúj a Lélek! Messze az intertextuális költés divatja előtt szabad volt, sőt kellett így idézni. Van, ahol a költői alkotás létmódjához tartozik hozzá kész fordulatok idézése. Egy szó, egy mondat, akár egy strofa is új jelentést kap az új használatból.

Ám ha valaki a szó szoros értelmében „új éneket” akar énekelni, akkor azt csak a nyelv többé-kevésbé gyökeres megújításával teheti. Mármost a magyar fordítás elfedi, amit a latin szöveg figyelmes, nyelvtörténetileg érzékeny olvasása megmutat az újságából. Egy példa. A latin nyelv ún. fordított jelzős szerkezetekkel fejez ki számos helyviszonyt, vagyis más nyelvekhez képest (de saját, más típusú jelzettségeknél követett szokásához képest is) eltérően azt, hogy valami valaminek pl. a teteje vagy a közepe, valami valaminek a tetején, közepén vagy a mélyén, stb. van, azt nem birtokos jelzős, hanem minőségjelzős szerkezettel írja le. Az „*in medias res*” fordítása —ezzel a szórenddel— magyarul nem ‘a középső dolgokba’, hanem ‘a dolgok közepébe’, „*a summo caelo*” (Ps 18,7) nem ‘a legfelső égből’ (bár a több ég képzetével ez is összeférne), hanem ‘az ég tetejéről’. Más szóval, ahelyett, hogy egy konkrét vagy átvitt hely (hegy vagy város vagy éppen dolog) egyik részére (történetesen most a közepére vagy a tetejére) vonatkoznék, látszólag az egész helyről vagy dologról állít valamit (voltaképpen tehát ún. „partitív” használatú). Főnevesített melléknév létezik a latinban is (mint *medium, summum*), sőt pl. névmás esetén ez használatos (épp az idézett Ps 18,7 folytatásában: „*ad summum eius*” — ‘a tetejéig’), de az igazi latinos nyelvszokás, mint említettem, a fentebbi —nekünk— sajátos szerkezet. Az *imus* ‘legalsó, legmélyebb’ szót is így volt szokás szerkeszteni a klasszikus latin prózában és költészetben egyaránt (és sokszor így használatos a középkorban is), akár vízre, akár földre, akár építményre, akár az érzelmek székhelyének tekintett szívre gondoltak: „*sub imo corde*” — ‘a szíve mélyén’ (Aeneis X,464–465), „*imo a pectore*” — ‘a keble mélyéről’ (Aeneis, I,371) olvassuk Vergiliusnál. Ritkábban s leginkább a költői nyelvben a klasszikus korban is előfordul a nekünk ismerős szerkesztés, tehát a főnevesített *imus* egy szó birtokos esetével, azonban a szívre és hasonlókra vonatkozva csak Ambrus idejében, épp a keresztény költészetben észlelhető az újító használat: „*cordis ab imo*” — ‘a szív mélyéről’ (Pseudo-Hilarius, hymn. 2,44, Thesaurus Linguae Latinae vol. VII, p. 1401, l. 54). Ambrus még a lehetséges előképen is túlmegegy azzal, hogy az absztrakt főnévvé vált szót többes számban használja, és ezzel egy mindennapos fordulatot egy alig észrevehető, de az anyanyelvi beszélőnek-olvasónak biztosan feltűnő módon megfényesít. Egy költői nyelvi fordulat eredeti fénye az utódok akár visszaélő használata ellenére sem halványul — az eredeti helyen. A *cordis ima* ‘szív(ünk) mélye’ ezért „új ének” ma is.

A latin idiomatizmusai közé tartozik az is, hogy nem okvetlenül kell kitenni a birtokos névmásokat, ha odaérthetők. A *cordis ima* fordításakor a magyarba pótlásként bele lehet tenni a „mi”-re mint birtokosokra való kifejezett utalást, de a szemérmes (és a magyar nyelvszokástól sem idegen) odaértés sűrűbbé teszi a verset: „a szív mélye”. Sőt, még inkább: „a mély szív”. Mert ezzel a magyarban még éppen érthető, költői fordulattal lehetett volna visszaadni (éppen *fordítva* visszaadni) a latin szokatlanságát. Ráadásul Babbitstól nem is állt olyan távol ez a merészség, hiszen a hasonlóan viselkedő *altus* ‘mély’² (s más összefüggésekben: ‘magas’) szóval alkotott *cordis alta* szerkezetet igen bölcsen így adta vissza a 26. sorban: „mély szívünk”. Ki tudja, talán az egyaránt ‘mély’ jelentésű két szót akarta valahogy megkülönböztetni?

Az énekes dicsőítés két szava is érdekes. A latin lírai nyelvre jellemző *concinno* ‘együtt énekel’ ige ‘együtt énekelve dicsér’ jelentésben a klasszikusok (Horatius, Ovidius) újítása lehetett, de mintegy újra „divatba hozták” a késő ókori keresztény lírikusok, mint Hilarius (Adae carnis, 2), Ambrus, majd Prudentius (cathemerinon 9,25) mint olyan szót, amely a közös énekelte istendicséret szakszavává válhatott. Az együtteség azonban nem csak a gyülekezett egybehangzó (szójátékkal: *concinuus*)³ énekére vonatkozhat, hanem a szív mélyének belső rendjére, a különböző érzések, gondolatok békés összhangzatára is. — E szónak szinonimája a *concrepo*. A korai latinságban kedvelték e hangutánzó szót, amelynek különösen az alapszava (*crepo*) különféle erős, éles hangokat, zajokat idézett föl; a *con-* igekötős alakban többé-kevésbé benne van az együttes hangzás jelentése. A klasszikusok nemigen használták, majd a Kr. u. II. századi írók fölfedezték és újra az irodalmi nyelv részévé tették e régies szót. ‘Valakit együtt hangosan (lármásan, zengve) dicsőít’ jelentése kifejezetten kései és kevésbé használatos: egy pogány történetíró és Ambrus mellett csupán Jeromost idézik a szótárak (Hieronymus, tractatus in Marcum p. 356,1: „ipsum laudant, ipsum voce consona concrepant — őt dicsérik, őt összhangzó szóval zengik”). — Megoszlik a szöveghagyomány a *vox canora* ‘dallamos, zengő hang’ és a *vox sonora* ‘(jól) hangzó, csengő hang’ változatok között. Ha az előbbi a helyes, akkor figura etymologica (tehát etimológiailag összefüggő szavak egymás melletti, stilisztikai szempontú használata) észlelhető a *concinant* és a *canora* közt. Afele hajlom én is, hogy Ambrus nem ilyen „direkt”; ráadásul a *concrepo*-hoz nem a *canora*-ban rejlő dallamosság, mint a lelkesült nagy hang (zenész zsargonban: szonórusság) illik. Párhuzamként talán ide vehető az *Aeterne rerum conditor* versből a „praeco diei iam sonat — már szól (azaz: kiált) a hajnal hírnöke” sor (5), s biztosan az utolsóelőtti (31): „te nostra vox primum sonet — téged hangoztasson először a mi hangunk”. Több mint meggyőző az érv.

² Ld. Vergilius, Aeneis I,26: „alta mente” — ‘szíve mélyén’.

³ A *concinuus*-ból képzett *concinno* ‘összekapcsol, -igazít, alkot’ igenek és a *concinno*-nak semmi köze egymáshoz, mégis egymásra játszanak; így a Hilariusnak is tulajdonított korai *Hymnum dicat turba fratrum* himnusznak a 2. sorában szerepel a „concinantes laudes demus debitas” — ‘összeigazítva illő dicséretet adjunk (mondjunk)’ fordulat.

Nem kérdés: itt is túl harsány a harsonázás és a *ha-ha*-alliteráció, mely nyilván a Babits fordította szöveg (*canora concrepet*) k-alliterációját adja vissza. Még kevésbé legyünk elégedettek a harmadik sorral! Az *amor* messze több, mint „vágy”, a „minden” pedig költőileg kevesebb, mint az „a”, szeretni sokkal több, mint szomjazni. Ráadásul a *diligo* '(isteni szeretettel) szeret' keresztény szakszó, a görög *agapa* megfelelője, bár (a közkeletű téveszmével szemben) az *amor* sem mindig s nem csak testi vonzalomban eredő és kiteljesedő szerelmet jelent, ahogy görög megfelelője, az *erós* sem. Véleményem szerint liturgikus szövegben ilyen pontatlanságokig nem terjed ki a költő-fordító szabadsága. Inkább vesszen más szó, vesszen a metrum, de a fontos terminusok sérthetetlenek. Vagy nem kell fordítani. (Ami itt a metrumot illeti, sajátos metrikai szabadság Ambrusnál a „szabályos” jambust e metrikai helyen helyettesítő trocheus: *castus*.) Természetesen komoly a gond, ha minden szó terminus (a *castus* is, a tisztaság, erkölcsösség, ártatlanság, istenfélelem széles jelentésmezéjével). S akkor még ott a költőileg sérthetetlen *te!*

A *te mens adoret sobria* sorhoz és a *sobria* értelmezéséhez párhuzamként rögtön kívánczik a kutatók által sokat elemzett oxymoron (éles, paradox jelzőjelzett szó ellentét): a gazdag misztikus jelentéshárterű *sobria ebrietas* 'józan részegség' a hajnali (*Splendor paternae gloriae* kezdetű) Ambrus-versből (23–24) — későbbi liturgikus használata szerint laudes-himnusznak lehet nevezni.

A négy rövid (kapcsolatos mellérendelő viszonyban álló) mondat együttesen a következő strófa mint egyetlen (alárendelt összetett) mondat főmondata. Az *ut*-tal bevezetett két kapcsolatos mellérendelt tagmondattól egyaránt függ az alárendelés legalsó szintjén a *cum*-mal bevezetett időhatározói mellékmondat. Mindez bonyolultan hangzik. Az is. Bonyolult alá- és mellérendeléses mondat-tani viszonyok — ez Ambrus, a művelt római arisztokrata lelkipásztori válasza az egyszerű népi igényekre. És a Mónikához hasonló, egyszerű asszonyok is milyen szívesen, azonnal megtanulták!... Az előző strófa szikár, könnyen áttekinthető szerkesztésű mondataival szöges ellentétben áll a zsúfolt, bonyolult célhatározói mellékmondat. Nem csak leírt tagmondati szerkezete összetett, hanem egyes szintagmái is bonyolultak. Míg amott jelző és jelzett szó háromszor is mintegy köznyelvileg egymás mellett áll, itt (mint előbb csak a *mens ... sobria*) a *noctium caligo* jelzős szerkezet birtokát (*caligo*) leíró *profunda* minőségjelző amattól egy szóval (*clausurit*) el van választva (az alakzat neve: *hyperbaton*, vagyis átlépés), és pedig előre van véve, ezzel a „mélység” kap különös nyomtérket. Nem különösen poétikusak ezek az ambrusi jelzők! Ráadásul egy érzékleti körből származnak s mintegy szinonimák: az előbb elemzett *ima* (többszámú, semleges nemű főnevesített melléknév, 'legmélyebbek') után most a *profunda* (egyes számú nőnemű melléknév, 'mély') és a majd következő *alta* (nyelvtanilag, mint az *ima*, 'a normális szinttől eltérő', vagyis 'magas' vagy mint itt: 'mély'). Többszörösen pontosítva tehát a mélység absztrakt fogalma, és nincs költőiesítve pl. „rettenetes”, „félelmetes” vagy hasonló jelzőkkel.

A *noctium caligo profunda* kifejezés párhuzamai is sokfelé vezetnek. Az *Aeterne rerum conditor* versben a kakas „noctis profundae pervigil — a mély éjszaka éber óre” (5), ugyanott a Hajnalcsillag „solvit polum caligine — eloldja a pólust (az eget) a homálytól” (10). A *caligo* (itt 18) és rögtön utána a *tenebrae* (19) egymásnak gyakori szinonimái. Talán csak a *noctium* költői többes száma feltűnő, ambrusi. — Meg kell figyelni a szavak elhelyezkedését: a rövidke sor elején s végén áll a két ellentétes fogalom (*dies ... noctium*). A 19–20. sorban a *fides/fide* szóismétlés és a *tenebras/reluceat* ellentét szembeötlő. Később fejtem ki azt a finoman bújtatott ellentétet, amely a 20. sorban a *nox* és a (*fide*) *reluceat* között van: a *fides* ellentéte a hitetlenség, ahogy képi szinten a *dies/lux* ellentéte a *nox/tenebrae*. A kettős jelképi megfeleltetést úgy vonja össze a zseniális költő, hogy az ellentétpár egyikéből a képi, másikából az elvont, fogalmi elemet veszi ki. — E kép részletes elemzésekor majd az *Intende qui regis Israel/Veni redemptor gentium* himnusz utolsó versszakát is párhuzamba vonom. Most csak a *reluceat*-hoz idézem az *Aeterne rerum conditor* utolsó versszakából a 28. sort: „Tu, Lux, refulge sensibus — Te, Fény (ti. Jézus), ragyogj érzelmeinkben”, vagy: „Tu lux refulge sensibus — Te (ti. Jézus) fényként ragyogj érzelmeinkben”. Itt a *re-* igekötő elhomályosult értelmét érzékelhetjük, míg a *reluceat*-ban esetleg számolhatunk az eredeti ’vissza-’ jelentéssel is: arra utalhat, hogy *újra* (a sötétség után) világosság ragyog a hit által, vagy hogy a megvilágosult emberben az isteni fény tükröződik *vissza*.

6–8. versszak (13–20. sor)

„Aludni (dormire) a lelket-értelmet (mentem) ne (ne) engedd (sinas), aludni (dormire) a vétek (culpa) tudjon (noverit); a tisztákat (castos) a hit (fides) hűtve (refrigerans) az álom (somni) gőzét-kigőzölgését (vaporem) mérsékelje (temperet). Kivetkőzve (exuta) a sikamlós (lubrico) érzékből-érzékiességből (sensu) téged (te) álmodjanak (somnia) a szív (cordis) mélységei (alta), s ne (nec) verje föl (suscitet) az irigy (invidi) Ellenség (hostis) cselével (dolo) a rettegés (pavor) a nyugodtakat-nyugvókat (quietos). Krisztust (Christum) kérjük (rogemus) és (et) az Atyát (Patrem), Krisztusnak (Christi) s (-que) az Atyának (Patris) Lelkét (Spiritus): egyetlen (unum) Hatalmas (potens) mindenben (per omnia), óvd (fove) az imádkozókat (precantes), Háromság (Trinitas)!”

Közhelyszerű megfogalmazás, de attól még igaz, hogy az alvás, mely nélkül nincs élő ember, amely kegyelem, megnyugvás (*soporis gratia* és *quies*, 4–5), „kis meghalás”. Sőt, a halál egyértelműségével szemben az alvás tele van aggasztó bizonytalanságokkal. Az alvás (*dormire*) s a halál (*mors* lenne) azonosítását a *dormire* anaforikus helyzete is biztosítja. Ahogy a vers első fele már érzékeltette, hogy a fényes nappal nem csak a hasznos, józan munkálkodás ideje, hanem a fáradtság s a mértéktelenségek fölhalmozódván gyötrik az embert, aki elrendezésükre igényli az éj nyugalmát, úgy a vers második, „sötét” felében az kap erősebb hangsúlyt, hogy az éj teli lehet s tele is van nyugtalanító képzetekkel.

Ilyen bonyolult, többértelmű minden. A fáradt léleknek (ld. *mentes fessas*, 7) az alvás kegyelmére lenne szüksége, mégis virrasztania kell, hogy a halálba ne rántsa az örök álomba-halálba taszítandó (vö. „*dormire culpa noverit*”), más-ként nagyon is éber bűn. (A terminológiai szórszálhasogatásnak nem sok értelme, hogy miért a *culpa* 'vétek', miért nem a *peccatum* 'bűn' vagy annyi más hasonló szó áll itt a versben). Aludni (aludni és meghalni) is, meg nem aludni is (vagyis nem meghalni)... Íme, amit a költő két sorban, két —pontosító és egyben leszűkítő kötőszó nélkül egymás mellé vetett— mondatban elmond, azt csak körbelocsoghatja az értelmező parafrázis!

A tiszták, a szűzek (akiknek szerelme *castus*, ld. 15), a szentek álmai is tele vannak nappali erkölcsi rendjükben elhelyezhetetlen, ezért félelmetes képekkel. Úgy, hogy még a hitük is meginoghat. Pedig a hit (*fides*, ez is többszörös ismétlés) adhat hűvösséget-megnyugvást (*refrigerium*, vö. *refrigerans*), mérsékletet (*temperies*, vö. *temperet*) a hőségben, vagyis a lélekmélyi mocsarak nappal lefedett, de álomban (vö. *somni*) fel-feltörő forró kigőzölgései (vö. *vaporem*) közt. — A *refrigerium* összetett vallási fogalom a latinban⁴ (keresztények is megőrizték pl. a halottakról való megemlékezés szokását, a *refrigerium*-ot, melyet püspökök, mint Ambrus, tiltottak, de a *Confessiones* 6,2 tanúsága szerint Észak-Afrikában is erősen gyakorolt a nép). Keresztény jelentése 'mennyei boldogság' is lehet. (A megnyugvás miatt, vagy mert meleg éghajlaton a hűvösség az üdvösség helyének a képe, mint azt Chr. Mohrmann⁵ szépen megmutatta?) Lehet azonban, hogy mégis lefordítható a szó, ha azoknak van igazuk, akik szerint a hűvesség/hűvösség és a hit etimológiailag rokonok a magyarban!?

A 7. stófa előbb csak sejteti, majd nyíltan ki is mondja, hogy honnan az ember munkáját megkeserítő fáradtság és honnan az éjszakai pihenést megrontó erotikus és más álmokképek. Nem kétszereplős az esti jelenet: az ember és Isten párbeszédét kihallgatja a háttérben leselkedő cselvető (vö. *dolo*), az irigy (vö. *invidi*) Ellenség (vö. *hostis*), és arra készül, hogy a félelem (vö. *pavor*) által felriassza (vö. *suscitet*) a pihenőket (*quietos*).

Egyetlen szó, a *lubricus* 'csúszós, síkos, sikamlós' elég Ambrusnak ahhoz, hogy a sötétben bújkáló Sátánra ráirányítsa a leleplező fényt. A klasszikus latinban a kígyó (*serpens, coluber*) gyakori jelzője e szó.⁶ A *lubricus* tehát a Kígyóra utal. Ugyanakkor se szeri, se száma azon keresztény latin szöveghelyeknek, ahol a szó a *libido*-ra, az érzékiségre vonatkozik. Ambrus maga is használja az igen merész *lubricum corporis* 'a test bűnbe csúszása, bűnös hajlama' kifejezést (Ambr., vid. 13,75), egyértelmű szövegösszefüggésben... Bizony, sokkal súlyo-

⁴ A magyar szakirodalomban: Marót Károly: „*Refrigerium*”, *Acta Litt. ac Scient. Univ. Franc.-los. Sect. geogr.-hist.* (Szeged) III. 2. 1937. 95–163.

⁵ „*«Locus refrigerii»*”, in B. Botte—Chr. Mohrmann: *L'ordinaire de la Messe*. Paris—Louvain 1953. 123–132. Első jegyzetében számos szakirodalmi tételre hivatkozik.

⁶ Az egyik leghűresebb hely Lucretiusé, aki —végső soron a platóni észleléstant kifejtve— mi-
kor érzékeltetni akarja a látás mibenlétét, a bokrokon fönnakadt kígyóbőrhöz is hasonlítja a dol-
gokról leváló finom héjakat (de rerum nat. 4,60–61: *lubrica serpens exiit in spinis vestem*).

sabb dologból, az érzékiségből (*sensu*) kell kibújni (vö. *exuta*) a kiismerhetetlen mélységekkel bíró szívnek, magának embernek, mintsem azt Babits fordítása a „gondokat” szóval sejteni engedi. S ha ez sikerül, akkor az ember nem Istenről álmodik, hanem —ahogy megint csak bámulatos költői nyelvi merészséggel fogalmaz Ambrus — magát Istent álmodja (vö. *te cordis alta somnient*).

Amikor „embert” mondok, akkor XXI. századi szemérmességgel többes szám első szám helyett mondom. Itt közösségi líráról van szó, nem egyedi, személyes kegyességről. (Annak máshol a helye.) Ambrus is „személyes”, de most egyszer sem használja a latinban (és a magyarban is) úgymint csak különös nyomaték esetén alkalmazandó *nos* ‘mi’ személyes névmást. De a „mi” benne van a többes számokban (*mentes, canentes, castos* és *quietos*, mellyel a 28. sorban a költő „visszacsatol” a vers elejére, stb.) és többször az igei állítmányokban is, mint *solvoimus* (12), és mint itt, a vers utolsó, doxologikus versszakában a *rogemus*.

Az utolsó versszak a nem minden Ambrus-versben meglevő, de a liturgikus használatban kötelezővé lett doxológia. Nem általánosan használható (mint a középkorban néhány vándor-doxológia), hanem az előzményekkel (különösen a *preces*, 10, és a *precantes*, 32 megfelelése révén) szerves egységben levő szöveg. A doxológia nem okoz értelmezési nehézséget, de mozgásban kell tartani mindazt, amit a trinitárius dogmatikáról tudunk: a *Trinitast* és az *Unitast* (vö. *unum*) s a nyugati egyház felfogását a Szentlélek származásáról — Babits most is kissé költőibb, de dogmatikailag pontos: „a kettejükből áradó”...

S még két csodaszép nyelvi lelemény. A *foveo* ige melengtetést jelent: nap melegével, öleléssel, vagy ahogy a kotlós ül a tojáson. Ambrus tudta (hexaameron I,8,29), hogy a szír Biblia szerint kezdetben a „Lélek melengette a vizeket” (Gn 1,2, latinul: *Spiritus fovebat aquas*), éspedig a püspök értelmezése szerint, hogy új teremtményeket hívjon elő és melengetésével (*fovu*) életre lelkesítse őket. A Lélek egyszerre —láttuk: szükség van rá— *in aestu temperies* (vö. a *Veni Sancte Spiritus* szekvenciát) és melengető láng (vö. „fove, quod est frigidum”). Azokból „árad”, akik *unum potens*. A semleges nemű szerkezet utánozhatatlanul utal a háttérszövegre: „Ego et pater unum sumus — Én és az Atya egy vagyunk” (J 10,30).

Eddig szó szerinti —ha ez egyáltalán lehetséges— és parafrazeáló fordítást adtam, nyelvi, filológiai, s részben tartalmi magyarázatokat, s a bibliai és más szövegek szövedékéből, melyekben e vers is elhelyezkedik, néhány szálát mutattam meg. Rendszeres teológiai kifejtést szakmai jártasság híján sem adok. De sem amazok nem elegendőek még, sem ez nem hiányzik lényegében ahhoz, hogy a vers mint költői szöveg működését megértsük. A grammatika-központú irodalomtudományos módszerek szerinti lexikai és stilisztikai elemzés sok rejtett vonást megmutatott a szövegből, a filológia a szövegek közti háló néhány láncszemét is láttatta, a parafrázis szándéka pedig valamelyest hermeneutikai volt. Ám ezek még nem illeszkedtek egységes rendbe — s ki tudja, a versnek csak az egységesség felé mutató vonásai vannak-e?

Folytatjuk